I

Тільки й бачив я рідний край, поки ріс, а там, як оддали у службу, так і пішов, не по своїй волі, блукати по світу, як те перекотиполе, що вітер носить по степах: котишся, котишся, поки не зупинить тебе доля або не притопче лихо.

Хоч і лучалось мені деколи навідуваться у рідну Україну, так чи довго ж то спочинеш під теплим її крилом?.. І знов на край світа мандруєш до чорта з рогами! Зате ж літ у шість, а може, й більше, як із Курської губерні уїдеш у Харківську, то так тобі стане легенько, мов на крилах тебе підняло!.. Та з сього боку Харкова ще не так: з Липець наша Україна теперечки якось Московщиною дивиться — намість шинків проклята кабащина, постоялі двори на московський звичай; скрізь по дорозі тягнуться московські однокінні телеги, одна до другої попричеплювані як фіги на личку; куди не глянь — усе пилипони[1] з рудими бородами, у лаптях, аж занудить, на них дивлячись. Так, бачите, з сього боку, кажу, ще не так, а от як перехопишся через річку Харків, то хто б не сказав, що се божа сторона!..

Тут зараз починається отой великий бір, що високі сосни аж хмару підпирають. Оце ж вам і Основа, де батько наш Квітка збив собі з своїх повістей такий міцний човен, що до віку вічного буде плавать по плюгавій річці Леті. Отут же і вольна; сюди ж то харківські міщани і народ, ударивши лихом об землю, сходяться одвести душу і задавить горе свого бездолля. Отут побачили б ви у неділю і по празниках, скільки збирається народу! Верстов на п’ять, а може, і більш, уподовж дороги гуля міщанство: дівчата у стрічках, у стьожках, молодиці у парчевих очіпках, у кармазинах, у глазеті; а козацтво у брилях, у чуйках фабричного сукна, шовковими поясами підперізувані; а скільки ще того лакейства у фраках та у сюртуках— мов та німота! Інші збились біля музики, садять гопака, вибивають тропака, аж лихо сміється; другі посідали купками, снідають, кружляють горілку, теревені гнуть, співають, регочуться, аж луна округи йде. їдеш було, дивишся-дивишся

та й не втерпиш: вилізеш з тарантаса і підійдеш до якого-небудь товариства. "Хліб та сіль, люди добрі!" скажеш. "Спасибі,— одкажуть і просять: — Сідайте, не погребуйте хлібом божим!" Сядеш було до гурту, вип’єш корячок горілки, з’їси шматок сала, побалакаєш і свого додаси веселого слова. Боже милий, як же то вони дякують!.. Станеш прощаться, то так і загомонять: "Пошли вам, господи, усякого щастя за те, що простих людей не цураєтесь!" Буває й таке, що яка-небудь молодиця, червона як маківка, схопиться, обійме та й поцілується на прощання. "Се,— каже,— щоб не скоро забули нашу хліб-сіль!" Сміху такого наробить вража молодиця — так усі і покотяться, ухопившись за животи. Що-то за втішні та швидкі тії харківські молодиці — нехай їм легенько ікнеться!

Проїхавши кілька верстов бором, станеш підніматься на гору. Тут вже темна соснина почина мішаться з дубом, липою, клениною, усе стає густіше, густіше; дерево переплелось вітами — як те волосся; орішник, глод, шипшина позростались, стоять, як добра огорожа. Чим дальш їдеш, тим краща врода: пішли і долинки з прогалинами, як рута, зеленими, і яри з проваллям, що як глянеш, то у голові закрутиться. Мій боже милий! що за ліс! Якого нема тут дерева! І високих, величезних, і старих, скорчених, похнюпих, що вже віку свого доживають. Інше, зламане хуртиною Ґопалене блискавкою, стоїть собі край дороги, як чернець; там трухлявий пень схилився, як той старець з торбою. Куди не глянь — усе тебе чарує, привітає, усе тобі всміхається. Здається, сама рідна наша Україна вийшла тобі назустріч: то спогляне на тебе гарячим сонцем, то притулиться пахучим холодком із темного лісу, то промовить піснею, то озветься соловейком, жайворонком, то неначе грається з тобою: затурчить у вухо горлицею, залоскоче тихесеньким вітерцем. Так тобі весело, так легенько, мов у раю!.. Душа мліє, серце труситься, токотить, буцім що до тебе промовляє; не розбереш, що воно розказує, а слухаєш — не наслухаєшся, як не наслухається мати своєї дитини, бо та мова солодша для неї од медової речі найрозумнішої людини.

II

Одїхавши од Харкова верстов двадцять, ліс почина рідіти. З високої гори вже видко село Мерехву, з церквами, дзвіницями, садками і левадами — геть-геть розкинулось по долині. За селом блищать течії, затоки й озера Мжі. Потекла вона уліво проміж кущів верболозу і вільхи, а напроти гладко стелеться з могилами широкий степ.

Сивіє старенький, як море, мріє-мріє, поки не зійдеться з небом, а небо з землею. Гуляйте очі, гуляйте думи, як колись гуляло по сьому степу вольне козацтво.

Проїхавши Мерехву і перебравшись через плеса Мжі, виїдеш на торговий шлях, що йде у Крим. Протоптала сей шлях ще татарва, як колись ходила на наше безголов’я під Москву, палити городи і забирати у неволю хрещений люд. Скільки оком кинеш — скрізь по дорозі, як гадюка, сунуться хури: назустріч везуть шльонку, кожі, сіль, рибу; скриплять татарські гарби, запряжені буйволами і верблюдами. Із Харкова везуть усякий крам, машини, паровики, їдуть купці у Крим, у Бердянське, їдуть пани і туди, і відтіль, женуть табуни, гурти, отари, іде народ на заробітки у степи ік морю. Літом весело й глянуть на сей шлях, а побачили б ви весною або увосени, що тут діється... крий боже, яке лихо! Замордована скотина по саме черево грузне у багні; народ бичується, топиться по балках, по перетічках. Бодай і не згадувать!.. Отут би простягти залізну колію! Потекла б по ній золота річка живущої і зцілющої води.

Дуже ще бідуєш, їдучи по сьому шляху "на обивательських". Розкажу вам, якого раз набрався я лиха, здавшись на "одкритий лист". Із Мерехви на почтарських, ще згодя, добіг я до Таранівки. Прямо у волосне правленіє ввійшов — так гарно: посередині стіл, зеленим сукном засланий, як у суді, і патрет висить. Дивлюсь — нема нікого; тільки якийсь каліка скорчившись сидить біля скрині, себто стереже громадські гроші.

— Є коні? — питаю.

— Нема,— схопившись, одвітив каліка.

— А писар де?

— На селі.

— Коли б покликать.

— Зараз збігаю.

Пошкандибав, сердешний. Через яку там годину іде писар повагом. Ще молодий, шапка набакир, у китайчастій черкесці і в опойкових чоботях.

— А чого вам треба? — спитав він, доходячи до мене.

— Коней, голубчику.

— А подорожня, чи пак одкритий лист, є?

Подав йому одкритий лист, він подивився, зараз і прогони вищитав — такий спритний! — і ще накинув кілька верстов залишніх. Видно, що був уже за Харковом: і головою мота, як москаль, щоб патли не лізли йому у вічі, і випинається, і палець засовує за гаплик.

— Ану лишень,— гукнув писар на каліку, сховавши у кишені гроші,— бігай за десятником, та швидше!

Знов пошкандибав каліка; нескоро веде того десятника.

— Тройку коней! — грізно крикнув писар на його та аж почервонів зі зла.

— Не позакладало,— каже десятник,— тільки що коні пасуться в степу!

— Так що, що в степу? Піймайте та й ведіть.

— Ще треба знайти, куди вони позабігали, ті бісові коні, та тоді вже ловить...

— Так іди та й шукай; а тутечки, опріч ляпаса, нічого не знайдеш.

Зник десятник, як на той світ провалився. Уже я й село обійшов, і у тарантасі добре виспався, а коней нема. Надвечір вже пригнали двох шкапок з лошатами.

— А третя? — питаю.

— Ще не піймали,— озвавсь десятник,— там таке прудке звіря, бодай воно здохло, що ніяк його не наздоженеш.

Аж ось ведуть того прудкого і ломакою підганяють; бачите, втомилось, сердешне, утікаючи. Стали запрягать, пораються, як мокре горить; розгледілись — і того нема, і другого; і знов погнали каліку за віжками, за черезсідельником,— да так аж до захід сонця додержали. Рушили — ледве коні везуть; не схаменулись, як і ніч. Погонич повертає то у той бік, то в другий — загубив, гаспидів син, дорогу,— лає і коней, і хто їде, і ніч, і степ.

— Куди тебе нечиста мати носить? — питаю погонича,— дорога пряма, як стрілка, а ти крутишся, як муха в окропі?

— Коли ж нічого не бачу,— каже погонич і віжки кинув,— у мене куряча сліпота.

Що тут робить? Увесь степ покарбований дорогами; не втрапиш своєї, то казна-куди ще заїдеш; думаю собі: "Хоч би доїхать до трахтира, що недалечко од Таранівки". Нічого робити: сам сів за машталіра і потихеньку, підтюпцем благополучно доплелись до того трахтира.

III

Хазяйка сього заїзного двору, велика цохотуха, була добре мені знайома — ще змалку її знав. Давно не бачились, а, тільки ввійшов у хату, зараз пізнала.

— Чи живі, чи здорові? — спитав я, протираючи очі і розглядаючись.

— Слава богу! — одвітила хазяйка,— старіємось потрошки. Ось подивіться на мою Олесю — матір переросла! (хазяйка глянула на чорнявеньку дівчину). А се сліпенький дід (хазяйка показала на столітнього дідугана, що сидів на покуті, схиливши бідолашну свою голову на груди). Колись співав по ярмарках, а тепереньки тільке луна ходить по світу од його пісень: увесь голос виспівав і бандуру потрощив.

Гарна дівчина Олеся, така повна, миловида,— а я дивився на діда. Зроду такого не бачив: біле волосся, густе, як ліс, прикривало йому високе чоло, брови насунулись на самі очі, а широка борода аж до пояса доходила. Отак узяв би пензель та й списав вам Сатурна.

— Відкіль, старий?—спитав я діда, сідаючи біля його.

— Хто його зна? — обізвалась хазяйка.— Увесь свій вік вештається по світу... Жив колись за Берекою, та давно ж: теперечки вже забув і свій хутір, і свою хату.

— Ні, не забув,— обізвався дід,— не забув!..

— Куди ж тепер ідеш? — спитав я діда.

— У Павлоград.

— Що ж там будеш робить, співати чи що?

— Та ні, кажу вам,— перехопила хазяйка,— він тепер не співа, він тільки розказує!

— Що ж він розказує?

— Що з ним діялось на світі, як козаки бились з ляхами, з татарами, про відьом, про чортів!.. Він увесь світ виходив: був у Чорноморії, у Глухові, за Київом був... А чи не наставить вам самовару?

— Настав, паніматочко.

— От і добре! Старенького напоїте гарячим, то він вам за те що-небудь розкаже.

— Чи довго вже волочишся по світу? — спитав я дідугана, як ми зостались одні.

— Довго, дуже довго,— одказав старий, важко зітхнувши,— я ще оженився у очаківську зиму. Ми тоді жили на запорозьких землях вольними козаками. Як же зруйнували кіш, то наш посьолок з землями достався якомусь пану. Не схотів я зоставаться панським, запріг коня, узяв жінку з дітьми — дівчину по восьмому годку і хлопчика-годовичка — та й помандрували у Чорноморію. Од Тора довелось простувати степом, як морем — ні хуторця, ні землянки. Той рік була засуха, і якого лиха ми не одвідали: кінь без паші і водопою здох — і ми пішли пішки; що було з нами запасу — поїли, тільки й живились корінням. Не пройшли й десяти днів, як поховали дочку й сина, а там з нудьги та голоду занедужала й жінка: я ніс її на своїх руках, поки не оддала душі богу... По Чорноморії я вештався тридцять п’ять літ; бився з черкесом, плавав на Чорному морю; а там потягло мене знов у рідну сторону: схотілось ще

побачить батьківську хату і поклониться батьківській і матчиній могилі. Прийшов — й не пізнав нашого хутора: де була наша хата, там розкинувся панський сад; а де було кладовище, там стояв шинок. Вийшов я на вигон, глянув на слободу і округи, згадав молодий вік, батька, матір, жінку, дітей — заплакав та й пішов собі світ за очима. От уже тридцять літ, як тут вештаюсь, а три-тридцять, як живу,— а, бреше вона, батьківської хати не забув. Було як заспіваю, то мені здавалось, що я сиджу біля своєї хати і мене слухають батько, мати, жінка й діти!..

Небагато слів ув оповіданні діда, а скільки ж то лиха!.. І не хотів він розжалобить мене, а глибоко уразив серце, важко засмутив душу. Довгу низку лиха нанизала йому злая доля!

Хазяйка не дала мені з старим добре й розговориться — принесла чашки і знов заторохтіла: то про Троїцький ярмарок, то які панночки повиходили заміж, які ще позоставались, налічила з десяток померших і присікалась до діда, чом він не розказує:

— Як же мені розказувати,— сердито обізвався дід,— коли не даєте й рота роззявить: скрегочете, мов сорока на вербі!..

— Мовчатиму, їй же богу, мовчатиму,— перебила хазяйка,— тільки розкажіть, будьте ласкаві, про закоханого чорта.

— Добре, добре, розкажу,— чом не розказать?

Дід з великим смаком пив чай, заїдаючи харківськими бубликами, а там, як вихилив ще дві чашки з ромом, то аж помолодшав.

— От тепер,— каже,— якось сили добув; здається, якби була бандура, то ще б і заспівав!..

IV

Старий підняв голову і ще твердим голосом так почав:

— Дід мій був запорожець. Де йому на віку не довелось бувати, чого не бачити! Удався він високий, здоровий та ще в додаток був і великий характерник: знався з відьмами, з чортами, нічого на світі не боявсь — правдивий був запорожець! Уже немолодим прийшов він на Береку, одружився і збудував собі хату. Жив він трохи не сто год і до смерті добре чув, бачив, а деколи сяде на коня і охляп поїде у Харків. Ото ж під старість у довгий зимній вечор, як стане оповідать, що з ним діялось, то і смієшся й плачеш, а часом і чуприна полізе догори. Ось як він розказував про того закоханого чорта.

Раз у схватці з татарами убили під дідом коня. Жаль йому того коня, як рідного брата: одно — надежний був, а друге — такого не знайти і на Запорожжі. От дід і пішов у слободи пошукать лицарського коня. Тоді не так, як тепер: скрізь була пустиня — і діду довелось простувать по степах навмання, питаючи дороги то у сонця, то у звізд. Через кілька днів дід трохи притомився, вже й торба з запасом стулилась: останній сухар доїв. Зблизившись ік Донцю, де починаються пущі, дід зайшов у таку гущину, що не продереться: морське дерево так і хвиська, а тут і ніч насунулась. Сів він собі під кущем підождати, поки зійде місяць, та й задрімав. Аж чує крізь сон — неначе хто його тягне; прокинувся, дивиться — повний місяць уже височенько, і вітру нема, а дерева так і гнуться усе в одну сторону, і його самого неначе яка невідома сила туди ж тягне. Став приглядуваться — аж недалечко стоїть високий козак у кармазиновім жупані, в чорних оксамитових штанях і жовтих чоботях... такий з нього чуприндир, що кращого не знайти і у коші! Стоїть проти місяця і руками розмахує, неначе кого до себе манить; і як махне рукою, то аж дерево до його нахиляється і мого діда неначе хто у потилицю штовха. "Що воно за біс,— подумав дід,— чи не характерник..." Хотів вже був до його обізваться, коли чує — щось гепнуло за деревами та так іскрами кругом і обсипало. Дивиться — із-за кущів вийшла височенька дівчина, що кращої і у сні не побачиш. Несміливо підійшла вона до козака, згорнувши на грудях руки.

— Чого ти мене звав? — спитала дівчина таким голоском, що у мого діда аж серце тьохнуло.

— Питаєш, чого,— промовив козак,— хіба не знаєш, як я тебе кохаю?.. Без тебе мені й пекло не миле!..

— От за чим!—каже дівчина.— Я давно вже се знаю.

— Та ні,— одказав козак,— не за тим... Як тебе побачу, то й сам не знаю, що говорю... Слухай, Одарко, скажи мені, чи хочеш бути моєю!.. Хоч би ти у тисячну долю так мене кохала, як я тебе!..

— Не треба мені твого кохання, не проси й мого,— одрізала дівчина, одвернувшись,— цур тобі, пек тобі!

"Е,— подумав дід,— яка пиха! Зневажає залицяння такого козака!"

— Слухай, Одарко,— знов почав козак,— будь моєю — усе для тебе зроблю, усе, чого тільки не забажа твоя душа!

— Не зробиш того, чого моя душа бажає...— одвітила дівчина, важко зітхнувши.

— Зроблю, єй же єй, зроблю,— каже козак,— заприсягаюсь тобі пеклом, сатаною і Фарнагієм,— щоб мені не згубити ні одної християнської душі, щоб мені провалиться у ополонку після Ордані... от що!

"Як він, гаспидів син, кумедно божиться", подумав дід.

— Не віриш? — пита козак.

— Не вірю,— одвітила дівчина.

— Не знаю, як вже мені й заприсягатись, моя голубко! — каже козак та пригорнув до себе дівчину і цмокнув її у щоку...

Як цмокнув, так по усій пущі луна і пішла; дерева заколихались, гілля до гіллі прихилилось, затуркали горлиці, і мого діда нахилило до землі,— якось губи засвербіли, а тут де не взялась жаба, плиг! — і не схаменувсь, як чоломкнув бісову тварюку.

І що б ви думали? Так йому зробилось весело на душі, мов гарну дівчину у ясне око поцілував!

— Ох,— застогнала дівчина, ухопившись за щоку,— як же ти мене опік!.. Так од тебе пеклом і несе. Коли хочеш,— каже,— ізо мною розмовляти, то хіба у воді; а тут ти мене спалиш своїм пекельним коханням.

— Добре,— каже козак,— нумо женихатись у воді.

Дивиться дід — біля їх і сажалка; чи вона була, та він її не бачив, чи вона справді уродилась, як кажуть, по щучому велінню! — "Що се за вража мати! — подумав дід.— Чи вони люди, чи, може, чортяки?"

Сумно йому стало, аж оселедець біля вуха заворушивсь. Далі дивиться — стали роздягаться: дівчина, буцім не своїми руками, зняла кофту, плахту; далі, не соромлячись, і сорочку. Як глянув на неї дід, то аж жижки в його затрусились; давно вже минуло, а було як заходиться розказувать, то аж цмока, аж очі йому рогом лізуть — така гарна! Місяць, як скреблом, окотив біле її тіло; уся — як виточена, а довга коса, чорна, як гадюка, так і обвивається круг тонкого стану і аж до повних литок достає. Повернулась з плечей — ще краща; тільки роздивився дід — аж хвостик! Так собі, невеличкий, та, матері його біс,— хвостик! Виходить, що дівчина — відьма. Глянув на козака — аж і в того хвіст такий довгий, як у хорта, так їм виграє, як кіт перед мишею. "Еге, так от воно що!" Тут догадався дід, що чортяка та закохався у відьму. Думає

собі: "Хай же вам біс!" Хотів був тікать, та не здвигнеться з місця, як до землі приріс; хотів перехреститися, так руки не підійме. Досадно дідові, та нічого робити: припав до землі та й дивиться, що дальш буде. Увійшов чорт з відьмою по пояс у сажалку, і знов стали розмовлять.

— Скажи ж мені, моя голубко, чого бажа твоя душа? — пита чорт.

— Не скажу,— одказала відьма,— не скажу, поки не заприсягнешся пекельним словом — зробить...

— Чи довго ж будеш моєю, як обіцяю?

— Десять рік,— каже відьма.

— Добре, усе зроблю! (чорт протягнув руку). От тобі рука і моє пекельне слово!

— Хто ж нас розіб’є? — спитала відьма,— треба, щоб була християнська душа, та ще чиста.

— Є кому розбити,— каже чорт, мотнувши головою у той бік, де лежав дід,— там,— каже,— під кущами сховався запорожець.

— Хіба у запорожців чиста душа? — пита відьма.— Вони ж самі п’яниці та розбишаки...

— Еге, розказуй,— каже чорт,— нема найчистішої душі, як у тих гаспидових синів; вони живуть по писанію: не водяться з жінками, б’ються з бусурманом і боронять віру православну... Ей, Кириле! — гукнув чорт,— ходи лишень сюди та розбий нас.

Дід нічичирк, лежить собі і дух притаїв.

— Та ну ж бо, йди! — знов крикнув чорт.— Ти ж не раз похвалявся, що не боїшся чорта, а теперечки й злякавсь!..

Досадно дідові — бачите, пристидив, диявольська личина. Нічого робить, треба йти, щоб справді ще не подумав, що злякавсь.

— Чого ж тут лякаться? — обізвався дід, а сам аж труситься.

— Так чому ж не йдеш?

— Люльки шукаю; загубив у траві та й не знайду.

— Та не бреши,— люлька у кишені.

"Диявольський син! — подумав дід,— він усе знає: од його ніяк не одбрешешся".

— Розбивай! — каже чорт, як дід підійшов ік сажалці.

— Як же я вас розіб’ю? — каже дід.— От стану я чорт батька зна для кого кармазини каляти! Виходьте на сухе.

— Хіба тобі повилазило? — каже чорт,— глянь: де дівчина стоїть, замерзло; сміло йди, здержить.

— Що за біс?! Справді замерзло... Чого ж воно замерзло? — пита дід.

— Того,— каже чорт,— що вона — бодай її! — так тепло мене любить, що аж вода біля неї мерзне.

— А чого ж се, чорте,— пита дід,— біля тебе пара йде з води і бульбашки схоплюються?

— Еге! — каже чорт,— це так я її щиро кохаю, що аж вода біля мене кипить.

"От такого б кохання нашим дівчатам!" подумав дід та спустився у сажалку, зайшов поза відьмою і тільки розбив руки, а з рук щось плюсь у воду, задригало ніжками та й пірнуло.

— Що воно таке? — спитав дід,— жаба чи що?..

— Ні,— каже чорт,— довго за руки держались, так чортеня вродилось.

"Ну, не бісові ж тобі й чорти,— подумав дід,— які вони плодющі! Тільки за руки подержались, уже й чортеня привели".

— Ну, тепер кажи,— питає чорт відьму,— чого душа твоя бажає?

— Спасенія,— промовила відьма.

Як се почув чорт, то аж носом закрутив — наче чемериці понюхав.

— Не можна сього,— застогнав він,— і не проси! Ніяк не можна!

— Чому? — спитав дід.

— Тому, що вона вже раз одступилася од господа, то удруге її бог до себе не прийме.

— Брехня,— каже дід,— як покається, то і втретє прийме!..

— Та ну вже, мовчи,— гримнув на його чорт,— коли не знаєш писанія.

— Ні, знаю,— каже дід,— я й сам письменний, не раз і апостола у церкві читав.

Дід був такий завзятий, що як піде на спор, то хоч чого й не знає, то скаже — знаю, а часом і своє вигадує і так до ладу приткне, що зіб’є з пантелику й знающого.

— От, приміром, сказати,— каже,— я й чоловік, а мені жаль небоги: здається, чого б не зробив для її спасенія; а то ж сам бог милосердний, як би він не помилував грішної, коли вона кається?

— Так коли ж вона вже одхрестилась...— пробубонів чорт.

— Не велика вада,— перебив дід,— піп і вдруге перехрестить і дуне на тебе, і плюне! ...

Чорт на се й одвіту не дав; стоїть собі, похнюпивши ніс, та чуха потилицю.

— Ти ж сам знаєш,— обізвалась до чорта відьма,— що не по своїй волі зробилась я відьмою; мене мати приневолила.

— Нащо слухала матір,— ти мала свій розум і свою волю!..

— І се брехня,— сміло перебив дід,— бо як піде на правду, то він і чорта не злякається.— Нуждою та страхом,— каже,— можна до усього приневолити чоловіка.

— Подумайте самі, чого просите,— заголосив чорт (трохи не плаче, бідолашний),— як же мені помагати спасенію душі, коли на те я чорт, щоб губити християнські душі?.. Та мене,— каже,— за сю пакість на шматки розірвуть!..

— За що? — каже дід,— не великий гріх спасти одну душу, а там покаєшся та десять загубиш, то тебе ще й по головці погладять.

— Еге! Хіба проти шерсті! — прогарчав чорт.

— А як би я тебе кохала! — обізвалась відьма, так глянула на чорта карими очима, що аж лід затріщав і поколовсь, трохи дід не шубовснув у сажалку, та якось вискочив на берег.

Задумався чорт, довго стояв понурившись, довго міркував, та вже нечиста мати так його підкурила тим коханням, що нічого й не вигадав.

— Що буде, то буде,— сказав, обернувшись до відьми,— нехай буде по-твоєму!

Вийшли із сажалки; відьма повеселішала, а чорт засмутивсь, аж хвіст повісив. Дід поміг відьмі одягтись, своїми руками обтер біле її тіло і примітив, що вона до його якась тепленька стала. Накидаючи на неї сорочку, він шепнув їй на ухо, щоб вона його слухала. У діда чуле було серце: йому жаль стало відьми.

— Ну, чорте,— питає дід,— яку тепер даси пораду? Що сотворим, да спасемся? — додав з писанія.

— От що,— одвітив чорт, скривившись,— недалеко відсіля спасається пустельник; велику силу він має у господа — усякий гріх одмолить, хоч якого грішника на путь істинний наведе. Так отже, як поживемо десять год із Одаркою, я й одведу її до того пустельника, то він і спасе грішну душу...

— Е, ні, чорте,— перебив дід,— за десять літ багато води утече; поки сонце зійде, роса очі виїсть. За десять літ або відьма дуба дасть, або пустельника Господь до себе прийме. Ні, так не можна! Починаючи таке добре діло, треба зараз іти до пустельника за благословеніем.

— Та ну, не мішайся не в своє діло! — загомонів чорт, аж затупотів ногами з досади.

— Як — не моє? — закричав дід,— я ж вас розбивав!.. А як збрешеш?.. Де вона тоді буде шукать того пустельника?

— Чорти ніколи ще не брехали! — каже чорт.

— Чортам ще й дурень віри не няв! — одрізав дід.

— Нехай буде так,— обізвалась відьма,— як дядько Кирило кажуть: треба хоч подивиться, де спасається той пустельник.

Довго спорили, трохи не полаялись,— так діда ж і найстарший чорт не переміг би. Нічого робить: чорт почухав потилицю і згодився. Може, у його була якась потайна думка, та мій дід і собі вже вигадав, що робить... Побачимо, хто кого одурить!

— Ну, теперечки, моя відьмечко,— каже чорт,— лети собі додому, а завтра ми з Кирилом прийдемо до тебе і, не гаючись, поїдемо до пустельника.

Відьма сіла на мітлу, кивнула головою до діда, високо звилася угору і, порівнявшись з зірочками, полетіла у свою хату. Чорт не спускав з неї очей, аж поки не зникла, а там так важко зітхнув, що аж листя зашелестіло; по долині мов що покотилось; свиснула сова; далеко у болоті загудів бугай. І в діда серце защеміло, і він здихнув, неначе от-от попрощався з тією дівчиною, що вже давно покинув, як помандрував у Січ.

V

Дід із чортом, умовляючись, пішли поруч, як товариші. Дід із свого ріжка натрусить чортові табаки, а чорт йому натрушує своєї — такий

вслужливий! Скоро дід наб’є люльку, а чорт зараз і вогню викреше. Дід згадав про горілку, а чорт зараз і частує і на закуску тягне із сумки печену качку і пшеничний пухлий буханець. Випивши і попоївши, діда взяла охота подратувать чорта: хотів був перехрестить його та подумав: "Цур йому! Хоч він і чорт, а все-таки товариш: не чесно товариша обижать". Далі, як глянув на чорта, то аж жаль його стало: іде, звісивши голову, неначе на шибеницю його ведуть.

— Розкажи мені, чорте,— пита дід,— яким се побитом ти закохався у відьму? Адже ж кохання досталось не чортам на долю, а нам, грішним?

— Е, братіку,— каже чорт,— і у нас є серце, таке ж, як і в вас, і з тим же проклятим коханням! Як же б ми вас і скушали, коли б не знали, яке серце у людей?.. А маючи серце, як його устережешся?.. Слухай, Кириле,— каже чорт, знявши шапку і вклонившись,— поможи мені у моїм ділі, а я тобі у великій пригоді стану.

— Добре,— каже дід,— чом доброму чортові не помогти!

А у самого все на думці, як би вирятувать дівчину, якось вона і дідові припала до душі.

— Чого хочеш, того й проси,— каже чорт.

— Та мені нічого й не треба,— каже дід,— тільки хіба достати доброго коня.

— Я тобі кінь! — каже чорт.— Сам перекинусь у коня і п’ять год буду тебе возить, а п’ять поживу з Одаркою. Я у п’ять літ вбгаю п’ятсот — на те ми чорти!

— Гляди ж, не збреши,— каже дід.

— Не бійсь,— каже чорт,— от тобі рука і бісове пекельне слово! Та нам не велено не то обманювать — і зачіпляти запорожців, бо вони б’ються за віру православну. Та не велика і користь,— каже,— коли якого й завербуєш: уб’ють його на війні, от він уже й не наш. Відки візьметься Петро з ключем і одбив: так і товче нашого брата, не розглядуючи, де око, а де морда; а ще як вихопиться Микола, то швидше втікай, бо вернешся у пекло без хвоста — одірве!

— А багато у пеклі запорожців? — пита дід.

— Ні однісінького: які були, то й тих повиганяли.

— За що ж ви їх повиганяли? — пита дід.— Для нашого брата вам жалко і кутка у пеклі?

— Коли ж такий гармидер роблять,— каже чорт,— що усіх чортів із пекла порозганяли. Хіба не чув про того Марка, що товкся по пеклу?

— Що ж вони там роблять? — спитав дід.

— Понапиваються гарячої смоли,— розказує чорт,— як тії горілки, позалазять у печі та й почнуть шпурлять відтіля головешками. Раз трохи пекла не спалили!.. Або ляже на сковороду та й звелить підпалювать себе. Печеш його, печеш, аж шкура на тобі тріскається, а він тебе лає, кепкує з тебе та кричить на усе пекло, що змерз. Біда з ними!.. Де вже допекти їх вогнем: уже як їх шкварили ляхи, та й ті нічого не доказали. І у пеклі того не вигадаєш, що вони з ними робили. Наливайка пекли у мідному бику: уся Варшава збіглася послухати, як зареве бик, та нічого й не почули — істлів, сердешний, на вугілля, а голосу не подав. Що ти вдієш, коли живого не дошкулиш, а то щоб мерлого!

— Так і треба,— каже дід,— на те ми січовики, щоб усе витерпіть: тим-то нічого ми й не боїмось!

— Тривайте,— каже чорт,— скоро й на вас нападе велика халепа: не допечемо вас вогнем, так проберем морозом.

— Де ж ви того морозу добудете у пеклі? — пита дід.

— Еге, у нас нема, так у вас є,— каже чорт,— ми вам такого чоловіка вигадаєм, що гірший ще буде от самісінького чорта!.. Він вам нажене холоду,— побачите)!.. Та нехай вони сказяться! — мені тепер, як кажуть, — не до солі... Що то робить моя Одарочка?

— Скажи мені, чорте,— спитав дід,— чи вона у своїх тілесах, чи, може, перекинулась у таку гарну дівчину, як ти у козака?

— Ні,— каже чорт,— вона такою уродилась: нехай хоч царицею перекинеться, то кращою не буде! Одно тільки у неї негарне: легко її збити з грішного пуття.

— Якби не катержний, анахтемський хвостик! — пробубонів дід та й задумавсь.

Отак розмовляючи, йдуть собі лісом, а тут із-за кущів то виткне морду лісовик з зеленою, як трава, бородою, то вискочить вовкулака, підперезаний червоним поясом, то стрибають з гіллі на гіллю упирі у німецьких галанцях, і всі ж то низенько і привітно їм кланяються. Далі як пішли понад Лиманом, то й перелічити не можна, що тих чортенят повискакувало з болота.

— Здрастуйте, дядечку! — озиваються до чорта, а діда так жахаються: бачать, що запорожець.

— Не бійтесь, дітки,— каже чорт,— се, щоб ви знали, мій сват Кирило.

Дід розказав, що бісенята, поки ще молоді, то зелені, як осітняги,— нема у їх ні ріжків, ні кігтів. Та й втішні ж, розказував: бігають, крутяться, плигають, як жаби, граються, як кошенята: пірне у воду, а ніжки висуне з болота та й дрига. Дід хотів був їх подратувать, показав їм дулю, так вони ув один голос так і запискотіли:

— Спасибі вам, дядечку Кирило, за вашу ласку!

А чорт і каже:

— Ти їх цукром не годуй, тільки покажи їм дулю.

Стало світать, як дід із чортом вийшли з лісу. Не пройшли й півверсти, як побачили у долині велику слободу.

— Оце ж,— каже чорт,— і слобода, де живе Одарка: ото ж, дивись, і її хата, оточена вишневим садочком. Іди ж теперечки до неї, переднюєш, а увечері, як сонечко сяде, то й я до вас прийду. Я б і зараз, — каже,— з тобою пішов, та удень небезпечно нашому брату ходить у слободу: часом наскочиш на ярчука[2] та й півні кукурікають, щоб вони виздихали!

Попрощавшись із чортом, дід спустився з гори ік плесу. Достав із сумки бритву, виголився, надів чисту сорочку, помолився богу та й пішов до відьми. Дорогою зірвав по кущику горицвіту, золотисячнику і дроку, згорнув докупи, закрутив і заткнув собі за лівий чобіт[3]. Себто для того, щоб чорт не знав, об чім дід буде розмовляти з відьмою.

VI

Одарка стріла діда на порозі з хлібом, з сіллю і поклонилась йому трохи не до землі.

— Спасибі вам, дядечку! — каже.— Од мене, бідної сироти, і бог, і люди одцурались, а ви не цураєтесь мене, грішної. Чи не поможе вам господь вирятувать грішну мою душу!

— Не бійсь, Одарко,— одказав дід,— вирятуємо! Не дамо чортяці насміятись!

Дід, кажу вам, мав чуле серце: часом, щоб заспокоїть бездольного, то і завіряє, і збреше...

Простора хата у відьми, а якось пусткою оддає; і вікна чималі, а сумно. Одарка так і пригортається до діда, так йому у вічі й дивиться, то усміхнеться і радіє, а то і знов засмутиться. Як сонечно увосени: вигляне із-за хмари і знов сховається.

— Дядечку,— каже відьма стиха дідові,— не кажіть мені нічого, що у вас на думці, а то бісів Трутик (так звали закоханого чорта) усе буде знати!

— Не бійсь, моя кралечко,— каже дід, ударивши по лівому чоботу,— я йому, іродовому синові, уха заткнув. І ми дещо знаємо!.. Не почує й не побачить, хоч би я ось що з тобою зробив. Та, се кажучи, і перехрестив відьму.

Як перехрестив, так і вдарило її об землю, посиніла, запінилась, так і звело її у клубок. Дід злякався і не рад вже, що перехрестив; скоріш їй під ніс сунув дулю, так вона одкрила очі і ледве опам’ятувалась.

— Ох мені лишечко,— простогнала відьма,— як же ви мене вразили, як ножем у серце!.. Не хрестіть мене,— благає,— а то нечистий мене задавить і до спасенія не допустить.

— Ні, не буду, не буду,— каже дід,— нехай вже тебе пустельник хрестить божою рукою!

Відьма поставила дідові снідання і пляшку тернівки, а сама стала пораться біля печі. Дід їсть і запиває, а сам очей не зводить з Одарки. "Яка б то,— думає,— була з неї молодиця, хазяйка, коли б не катержний, анахтемский хвостик; бодай їй він одсох!".

— Розкажи мені, Одарко,— спитав дід,— як се мати перекинула тебе у відьму?

— Бодай не згадувать,— почала Одарка, зітхнувши,— от як се сталось. Я була ще на восьмому годочку, як мій батько поїхав на війну. Через два роки вернувся козак Хведір з недоброю вістю, що мого батька десь за Дніпром вбито. Мати дуже убивалась за батьком,— та скоро і заспокоїлась: Хведір жив у нашій хаті і полюбився матері. По слободі ходила вже чутка, що мати йде за його заміж, як Хведір полаявся з матір’ю і оженився на дочці нашого сусіди. Не знаю, як вам і розказать, що тоді робилось з матір’ю: бігала по слободі, як несамовита, а там і зникла. Усі думали, що вона наложила на себе руки, аж через два тижні уночі чую — щось загуло на горищі, застукало у комині і по хаті повіяло холодом. Я схопилась та до печі — думаю, чи не горимо; дивлюсь — хтось роздува огонь, загорівся віхоть,— аж мати! Така розпатлана, розхристана, а очі так і палають,— аж страшно на неї глянути. Я зраділа та й кинулася до неї, а вона як крикне не своїм голосом: — Не підступай! — Я так і завмерла, де стояла. "Озьми,— каже,— образи та повинось у комору і хрестик, що в тебе на шиї, там зостав.— Познімала я образи і повиносила у комору — думаю, чи не хоче мати хату мазать; а, як вернулась з комори, мати обняла мене і гірко заплакала, так і вмила мою голову сльозами, як окропом. За кілька місяців після сього занедужала Хведорова жінка, чахла-чахла та і вмерла, а Хведір з нудьги і жалю довго блукав по лісах, поки десь під дубом не знайшли мертвого. У слободі стали люди розказувать, що моя мати відьма і що вона з світу звела Хведора з жінкою; дівчата мене цурались. Я не вірила людям, хоч часом і сама бачила, що щось чудне діялось у нашій хаті. Увесь тиждень мати — як мати, а в суботу і близько до себе не підпускає, а на ніч замикала мене на ключ у комору. От схотілось мені довідаться, чому се мати так робить і що тріщить і клекотить у хаті. Раз у суботу — тоді мені

пішов сімнадцятий рік — мати мене замкнула, а я підняла мостину та й вилізла з-під комори. Бачу — у хаті палає огонь; глянула у вікно — аж стоїть мати біля печі ув одній сорочці з розпущеною косою і якесь зілля кладе у макітру. Далі поставила макітру на долівку, сіла на мітлу і тільки нахилилась на макітру, а звідти як пахне полум’я — так її й потягло через комин у бовдур; я як крикну: — Мамо, що ти робиш? — А вона, як птиця з підбитим крилом, так і вдарилась на землю та мене за косу.— А, неслухняна дитино! — закричала не своїм голосом,— підгляджувати? Не будеш же мене корить, я з тебе таку ж зроблю відьму, як і сама! — Перегнула мене через мітлу і помчала. Опам’ятувалась вже я аж на Лисій горі біля Києва. Нічого мені вам казати, що там діялось: ви й самі, може, не раз там бували, так знаєте...

— Як не знать,— каже дід,— кілька раз самому доводилось там бувати!

Дід якось соромився казать, що чого-небудь не знав або не бачив, так і збреше; а йому збрехать та ще перед відьмою — як раз плюнуть.

— Що тоді,— каже відьма,— зо мною діялось — не розкажу; я лежала ниць, заплющивши очі, і говорила якісь слова за матір’ю, од когось одрікалась; назад я вже полетіла на своїй мітлі. Оцей самий Трутик і мітлу мені зробив. Вернувшись, хотіла помолитись богу, і тільки перехрестилась, а мене так і вдарило об землю. З тієї пори отак, як бачите: плачу — не одплачусь, думаю — і нічого не вигадаю...

— Де ж твоя мати, бодай їй? — спитав дід.

— Чорти замордували... Як мати удовольнила своє серце, згубивши Хведора і його жінку, тоді тільки побачила, що згубила свою і мою душу; думала, як би вирятуватись, а чорти та відьми й довідались. Раз полетіла вона на Лису гору та й не вернулась; і мені те ж було б, та Трутик оборонив. Що буде дальш... а тепереньки так гірко та важко на душі, так нудно на світі!..

Відьма облилась слізьми.

— Не плач, моя горличко,— каже дід,— не плач, спасемо твою душу!.. Як-таки щоб запорожець укупі з чортом чого не зробили!

— Коли ж мене Трутик не допустить до пустельника! — каже відьма.

— Так я піду,— каже дід,— а там вже не його воля: буде, як пустельник звелить. Трутик обіцяв мені п’ять літ за коня служить, а тимчасом, дасть бог, ти спасешся, і як вернеться чорт, то хіба облизня піймає... А там, моя кралечко...

Дід не договорив, тільки вусом моргнув і так глянув на Одарку, що вона потупилася і почервоніла, як калина.

Відьма добре нагодувала діда, участувала запіканкою і тернівкою і послала йому у коморі спочить. Не спавши цілісіньку ніч, дід заснув, як убитий.

VII

Дід заспався аж до вечора і, як ввійшов у хату, то вже застав там Трутика. Так гаспидів син і в’ється біля Одарки, аж досадно стало дідові. Поздоровкавшись, дід сів на лаві та й пита чорта:

— А чи далеко до пустельника?

— Ні,— каже чорт,— близенько: за Ізюмом, у Святих Горах[4].

— Як близенько?! — крикнув дід.— Та ми й на п’яті сутки туди не дійдемо!

— Еге, по-вашому, по-запорозьки,— каже чорт,— може, воно й так, а по-нашому — так ні; як виїдемо раненько, до схід сонця, то надвечір і там будемо.

— Слухай, чорте,— каже дід, розсердившись,— не чіпай запорожців. Я тобі кажу: якби мій кінь був живий, то будь я не Кирило Келеп, коли ув один день не став би! от що!

— Та не бреши,— каже чорт,— і у два не доїхав би; а от як я тебе повезу, то й в обід вспіємо!

— А Одарка ж як? — спитав дід.

— Вона перекинеться хортицею,— каже чорт,— так ми ще дорогою і пополюємо за зайцями.

До півночі гнули теревені, а там спочили трошки та й рушили. Як сонце виглянуло із-за гори, наші були вже далеко од слободи. Дід їхав навзаводи на вороному арабському огеру, а біля стремена бігла біленька хортиця, така ж хороша, як гарна була Одарка. Стриба собі, не доторкуючись ніжками до землі, як на крилах, неначе ластівка в’ється. Порветься зайчик — так зараз і дожене його,— не рве, а тільки подержить за вушко та й пустить. А кінь, матері його біс, як намальований: шерсть на йому блищить, як броня, шия, як у лебедя, із очей іскри сиплються, а із ніздрів полум’я паше. Дід наб’є люльку і вогню не креше — приложить тільки коню до морди, так вона і запалиться. А збруя ж яка? — і у хана кримського такої нема: уся золотом залита і обсаджена самоцвітами. Дід не натішиться конем, гладить його, цмокає і на Одарку не гляне. Сказано, запорозька натура; недаром співають "Проміняв жінку на тютюн та люльку", а де б то не промінять на доброго коня! Іще сонечко височенько стояло, як вони добігли до Святих Гір. Дід напоїв коня і сам напився, прив’язав чорта за повід до дерева та й каже:

— Підождіть мене — я на часинку збігаю до пустельника.

— Іди, та не барись,— каже чорт,— бо треба ік світу вернуться у слободу, а там весілля одбудемо — та й у Січ.

— Яке весілля? — пита дід.

— Аз Одаркою ж! — каже чорт.

"А щоб ти не діждав!.." подумав дід та й пита:

— Де тут дорога до пустельника?

— Іди сією стежкою,— каже чорт,— оце ж він і протоптав її, ходячи сюди по воду.

Пішов дід усе лісом на високу гору і вибрався на уступ; з одного боку — круча, аж глянуть страшно, з другого — скеля стіною піднялась аж до хмари. Дивиться дід: у скелі — двері, а над дверима — образ; ввійшов — церковця, так собі невеличка, висічена у скелі. Тільки перехрестився та вдарив поклон, аж із келії виходить пустельник, старенький, згорблений, а борода біла, як молоко, аж до колін. Дід підійшов під благословеніє, а пустельник поблагословив та й каже:

— Чого се, чоловіче, бог з нами, так од тебе чортом душить?

— Як же б то й не душило,— каже дід,— коли цілісінький день їхав на чорті та ще й з відьмою.

Дід усе розказав, як було і чого приїхав.

— Як ви, святий отче,— каже,— поради не дасте, то вже не знаю, де його у гаспида й шукати того спасенія.

— Воля божа,— каже пустельник,— може, й тут знайде спасеніє, коли щире буде покаяніє. Як бачу, вона хоч і відьма, та менше лиха робила людям, як ті, що святош удають. Вона,— каже,— і на путі грішному шукала спасенія, а другі так із істинного пуття збиваються.

— Так, панотченьку, так,— перебив дід,— оце саме і чорт казав!

— Чорт,— каже пустельник,— сулив їй усі прелесті мира сього; друга б — і не відьма—на сі посули піддалась, а вона не преклонилась.

— Не преклонилась, панотче, не преклонилась,— каже дід,— так і чортові одрізала; аж носом закрутив диявольський син!

— Ну, тепер помолимось господу,— каже пустельник,— то він, милосердний, напутить нас, що треба робити.

Пустельник упав на коліна, дід собі, і стали молитись. Та й тепло ж молились: темна церковця та і освітилась, наче хто світло засвітив. У діда із очей аж дві сльози викотилось, як дві срібні кулі, аж брязнули, ударившись об кам’яний поміст. Помолившись, устали; от пустельник і каже:

— Ходімо ж, я покажу тобі печеру; одведеш туди небогу, там вона і буде спасаться.

— Будьте ласкаві, панотче,—каже дід,—заступіться за бідну сироту... коли б ви побачили, що за молоде та гарне, та нещасливе!.. Так же катержний, анахтемський хвостик... та ще от що...— почав дід, та й язик прильне к гортані.

— Що там ще? — спитав пустельник.

— Болячка на серці нарядилась,— каже дід, важко зітхнувши,— закохався я у сю диявольську відьму, бодай їй... нехай буде здорова, от що!

— Буду благати господа,— каже пустельник,— щоб він милосердний послав їй покаяніє; а ти їдь собі з богом у Січ. Побудь ще там п’ять літ на лицарській стражі та й вертайсь до мене. Як дасть бог, що вона спасеться, то я вас і повінчаю.

— Що ж мені тепер робить із чортом? — пита дід.

— А що з ним робить,— каже пустельник,— коли годящий з його кінь, їдь на йому у Січ.

— Де вам негодящий! — каже дід.— Такого коня і за сто талярів не знайти: і хода добра, і навзаводи не взяв його кат, і підтюпцем; а на поворотах тільки нахились, то він вже і повертає. Так боюсь же, щоб не втік, дияволів син.

— Не бійсь,— каже пустельник,— я тобі дам на його кріпость.

Пустельник пішов у свою келію, виніс кипарисний хрестик і надів його на шию дідові.

— Тепер,— каже,— він у тебе, як наймит, як крепак: що звелиш, то й робитиме!

Пустельник провів діда до печери і поблагословив його на прощання.

Вернувся дід до чорта та якось йому і глянуть на його совісно, хоч у рябка очей позичить. Та вже ж не потурать і чортові, щоб губити християнську душу. Не щодня бридня, не все коту масницяі! Тільки

доторкнувся дід до чорта, зараз і почув, сердешний, свою неволю, так і затрусивсь і застогнав, бідолашний.

— Що ти, Кириле, зо мною зробив! — озвався чорт.

— Те, що й ти з другими робив,— каже дід (а самому жаль чорта: добра була душа у покійника).— Ловить,— каже,— вовк, та як і вовка піймають!

Недовго дід базікав з чортом, та нічого було гаразд і казати. Узяв відьму за руку та й повів у печеру. Дорогою розказав їй, на чому вони погодились з пустельником, обняв Одарку, кріпко притулив до серця, аж зомліла небога, а там сів на чорта і полинув, як на крилах, у Січ.

VIII

Уранці дід вже був у коші. Кому не скаже, що він учора ввечері виїхав із Святих Гір, ніхто віри не йме; та як і повірить, щоб ув одну ніч перебігти тридцять миль! Чого вже не виробляв дід на тім коню! Якби почули, що він розказував, то б сказали, що бреше: за цілісінький тиждень не переслухали б. Раз дід заспорив і в заклад пішов, що поїде у Бахчисарай і самому кримському ханові у вічі плюне. І що б ви думали? Поїхав та й плюнув, та ще й добре вилаяв; дід знатно лаявсь — у якогось москаля вчивсь: — Ти,— каже,— хане, покійного чорта племінник, бусурманський, кателицький, анахтемський, гаспидів син, триста тобі чортів у живіт! — А було як наскочать січовики на татарську орду, то дід так і вріжеться у саму гущину; а коні як почують чорта, то врозтіч; а дід і почне кришить татар, як локшину: так голови і валяться, як груші увосени. Чотири роки дід був курінним отаманом, а там, як прийшла пора, от він і став прощатись. Не хотіли були пускать січовики, так дід їм каже:

— Зостався б, товариші, так обіцявся відьмі оженитись: треба, бачите, додержать козацького слова.

— Що за зух[5] наш Кирило,— сміються запорожці,— не побоїться і чорта позвать у дружки.

— Еге,— каже дід,— я не побоюсь і на чорту поїхать.

Та сів на чорта та й чкурнув у Святі Гори: ув обідню добу і там опинивсь. Дивиться — аж того гайвороння така сила, наче з цілого світу позлітались гемонські тварі та й вкрили і гори, і ліс. Скоро побачив їх чорт — так і затрусивсь, і голову повісив, і хвіст опустив, почув своє лихо. Доїхавши до тієї межі, що дальш на чорту їхать не можна, дід зліз та й каже:

— Прощай, чорте, не поминай лихом; спасибі тобі за вірну службу!

Тільки дід договорив це слово, так кінь і перекинувсь у птаха. Як же закрякає гемонське гайвороння та здійметься, наче хмара! — аж сонце закрило! Налетіли на чорта — дід і не схаменувсь, не вспів руки піднять — перехреститься, роззявить рота, щоб богослова заспівать, як вони вже й пошарпали Трутика на шматочки. Де те в біса і м’ясо ділось: тільки пір’я полетіло за вітром. Жалко дідові чорта, так жалко! Так тепер вже не до його; друга думка у діда — що то з Одаркою діється: чи помилував її Господь? Тільки переступив дід через рівчак — з-за кущів назустріч Одарка. У квітках, у стьожках, як до вінця. Так і кинулась на шию дідові.

— Спасителю мій! — заголосила Одарка.— Господь милосердний помилував мене, грішну... Тебе ж тільки й ждала, мій голубе, як билина росиці з неба!

Ще краща стала: така біла та повновида, очі сяють, як зорі серед темної ночі, зуби блищать, як білі голуб’ята на сонці під синім небом. Так і тулиться до діда, і цілує його, і милує, і хреститься, і його хрестить. Дід стоїть, як укопаний, себе не тямить і очам своїм віри не йме; далі упав на коліна, простяг догори руки та крізь сльози й промовив:

— Боже милий, який же ти до нас милостивий!

— Ходім же швидше до пустельника,— каже Одарка,— він тебе жде з самісінького ранку.

Дід, взявшись з Одаркою за руки, пішли до пустельника. Ввійшли у церковку; дивляться — вже і налой стоїть посередині, і два вінця лежать на налою,— не з фольги, як теперечки повелось, а із свіжих квіток.

— Здоров був, Кирило,— скрикнув пустельник, уздрівши діда,— як тебе бог милував на Запорожжі?

— Слава богу, панотченьку,— каже дід,— молитвами вашими — та спасибі і покійному чорту: добре служив, дияволів син.

Дід одслужив три молебні: архістратигу Михаїлу, Єгорію-побідоносцю і Миколаю-чудотворцю, а там пустельник поставив молодих перед налой та й обкрутив.

— Тепер,— каже,— нехай вам Господь помагає: будьте щасливі і довголітні та не забувайте, що бог милосердний не на те, щоб грішили, а на те, щоб каялись у гріхах!

— Так, панотченьку, так,— каже дід.— От чорти так не дали покаятись Трутику; розірвали бідолашного на шматки — тільки пір’я полетіло за вітром!..

Як стали прощатись, Одарка тричі вклонилась пустельникові до землі, як рідному батькові. І дід хотів буц поклонитись, так шия ніяк не гнеться. У тих січовиків в’язи, як у вовка; вони одному тільки богу й кланяються до землі. От дід ухопив себе обома руками за оселедець та насилу нагнув трохи свою голову.

IX

Подякувавши добре пустельникові, дід з молодою жінкою пішов ік Береці. Грошей у його було до чорта: повнісінький черес, туго набитий дукатами,— так, що схотів, те й зробив. Вибрав він собі гарне місце над річкою, де теперечки панський сад, і поставив важну хату на дві половини. Накупив собі волів, овець, коней і зажив собі з Одаркою. Одарка дуже була щаслива з дідом — діждала сина оженить, діждала і внука і вмерла з доброю славою.

— От вам і кінець. Вибачайте, коли не до смаку; розказував, що чув од діда; коли він брехав, то й я брешу.

* * *

— А що сталось,— спитала хазяйка, продираючи очі, бо поки старий розказував, вона то спала, то прокинеться і знов слуха,— що сталось з тим хвостиком?

— Е... поминайте, як звали той хвостик: одчитали з коренем. Дід як вже не доглядався, так і місця того не знайшов, де він ріс.

— То-то ж!.. А то якось чудно, матері його на лихо: жінка та з хвостиком?

Хазяйка глянула на мене, мов хотіла довідатись, чи воно не чудно й мені.

Подякувавши дідові за його гарне оповідання, ми полягали спати, а на другий день уранці за чаєм знов зібрались, ще побалакали трошки і роз’їхались на віки вічні.

Щоб не розвіялось по світу те, як кажуть, фантастичне оповідання дідугана, я списав його для моїх земляків. Наша чудова українська врода, нагріта гарячим полуденним сонцем, навіва на думи насіння поезії та чар. Як пшениця зріє на ниві і складається у копи і скирти, так і

воно, те насіння, запавши у серце й думку, зріє словесним колосом і складається у народні оповідання й легенди.

[1] Так називали в народі росіян-сектантів. (Ред.).

[2] Я р ч у к — собака з вовчим зубом і таку має натуру, що й од чорта устереже, і відьму задавить, і хоч яку мару чуттям почує. (Прим. автора).

[3] Повір’я. (Прим. автора).

[4] Святими Горами того звуться, бо ще за давніх часів християнства там спасались у печерах пустельники. Ще недавно пані Потьомкіна обновила одну церкву, висічену у скелі, і монастир. Нехай їй за це бог милосердний воздасть, що вона добрим людям бажа. Для другого небагато б вийшло з сього жадання користі, а для неї буде надто. (Прим. автора).

[5] Завзятий.